

АКЦЭНТНА-ПРАСАДЫЧНЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ КАТЭГОРЫІ ПЭЎНАСЦІ/НЯПЭЎНАСЦІ

Адным са сродкаў выражэння катэгорыі пэўнасці/няпэўнасці ў безартыклевых мовах з'яўляецца парадак слоў і інтанацыя. Аднак адзінага меркавання наконт ролі гэтых сродкаў у выражэнні семантыкі пэўнасці/няпэўнасці сярод навукоўцаў няма. Так, Д. І. Фурсенка ў артыкуле «Порядок слов как одно из средств выражения определённости/неопределённости» адзначае, што парадак слоў выконвае функцыю артыкляў, іншыя сродкі выражэння пэўнасці/няпэўнасці з'яўляюцца другаснымі элементамі. Пэўнасць назоўніка стварае прамы парадак слоў (дзеянік — выказнік — дэтэрмінант). А няпэўнасць — інверсійны (дэтэрмінант — выказнік — дзейнік). Паказчыкам пэўнасці / няпэўнасці назоўніка, акрамя парадка слоў, з'яўляецца наяўнасць альбо адсутнасць націска на ім [7, с. 70].

Іншага пункту гледжання прытрымліваецца Алёхіна М. І.: «Парадак слоў і націск з'яўляюцца больш слабымі сродкамі выражэння катэгорыі пэўнасці/няпэўнасці, чым лексіка-сінтаксічныя і лексічныя сродкі. Яны нярэдка ўступаюць ў супярэчнасць са значэннямі пэўнасці/няпэўнасці прадмета і аказваюцца нерэлевантнымі для выражэння гэтых значэнняў» [1, с. 25].

На сувязь інтанацыі і парадку слоў з пэўнасцю/няпэўнасцю ўказвае А.В. Бельскі: «Руская фразавая акцэнтацыя выражае сэнсавыя катэгорыі, эквівалентныя адрозненню слоў з пэўным і няпэўным артыклем. Значэнне няпэўнасці, невядомасці прадмета для слухача ў рускай літаратурнай мове інтанацыйна выяўляецца толькі з дапамогай эmfатычнага выдзялення намінатыва. Пры адсутнасці эmfазы руская мова звяртаецца да дапамогі лексічных сродкаў» [2, с. 192].

Падрыбязны аналіз камунікатыўных варыянтаў сказа прапанаваў Н. С. Паспелаў. У артыкуле «О синтаксическом варианте категории определённости/неопределённости в современном русском языке» разбіраюцца наступныя выпадкі: «Поезд *прииёл*», «Поезд *пришёл*», «*Пришёл поезд*», «*Прииёл поезд*». Н.С. Паспелаў указвае на няпэўнасць назоўніка ў другім і трэцім выпадку. Няпэўныя назоўнікі ўзнікаюць пры наяўнасці націску на назоўніку. Пры гэтым няпэўнасць назоўніка, які знаходзіцца пад націскам, падкрэсліваецца пры яго інверсіі, г. зн. у становішчы пасля дзеяслова-выказніка. Пэўнасць назоўніка ўзнікае пры адсутнасці націску на назоўніку. Значэнне няпэўнасці ўзмацняецца пры інверсіі [6, с. 188].

Т.М. Нікалаева адзначае, што акцэнтнае выдзяленне не звязана з катэгорыяй пэўнасці/няпэўнасці. Прааналізаваўшы прыклады Н.С. Паспелава, яна прыходзіць да высновы, што пэўнасць назоўніка выражаецца у прыкладзе Поезд *пришел*, а няпэўнасць у прыкладзе *Пришел поезд*. У другім

выпадку назоўнік мае фразавы націск, у першым — не. У астатніх прыкладах з’яўляюцца дадатковыя адценні сэнсу, «ценявое суправаджэнне»: *Поезд пришел* ‘а чакалі нешта іншае’, *Пришел поезд* ‘нарэшце’, *Поезд пришел* ‘усё ж такі прыйшоў’, *Пришел поезд* ‘а не тое, што вы меркавалі’.

У гэтых выпадках, як адзначае Т. М. Нікалаева, ёсць акцэнтнае выдзяленне і «пэўныя імёны цалкам могуць быць адзначаны акцэнтным выдзяленнем» [5, с. 62].

Такім чынам, акцэнтнае выдзяленне можа накладвацца на пэўныя і няпэўныя імёны, а паказчыкам няпэўнасці імя з’яўляецца фразавы націск.

Як адзначае В. Гладроў, семантычная катэгорыя пэўнасці/няпэўнасці пераклікаецца з чляннем на дадзенае і новае, г. зн. з чляннем, якое грунтуецца на ступені інфармаванасці аб кампанентах выказвання. Пры гэтым пэўнае — ненаціскае, а няпэўнае — акцэнтна выдзеленае. «Аказваецца, што калі ў ролі новага выступае назоўнік, то ён характарызуецца як няпэўны» [3, с. 245].

Прааналізаваўшы моўны матэрыял (запісы вершаў, якія выканалі іх аўтары — Р. Барадулін, Г. Бураўкін), можна прыйсці да высновы, што акцэнтнае выдзяленне вельмі часта супадае з фразавым націскам і выдзяляе няпэўнае імя, якое стаіць у рэматычнай пазіцыі, пры гэтым надае выказванню дадатковыя адценні сэнсу:

*Не хапала матулінай **песні**,*

*Не хапала вясёлых **вачэй*** (Г. Бураўкін) [10].

Акцэнтнае выдзеленыя назоўнікаў *песні*, *вачэй*, якія знаходзяцца ў рэматычнай пазіцыі, надае ім, акрамя значэння няпэўнасці, значэнне выключнасці, пераканаўчасці — ‘*песні*, *вачэй* а не чагосьці іншага’.

Хто мог пераканацца ў тым,

Што ўсё на гэтым свеце –

Дым (Р. Барадулін) [9].

Назоўнік *дым* у рэматычнай пазіцыі пад націскам набывае няпэўнае значэнне, якое спалучаецца з дадатковым значэннем ‘менавіта *дым*’.

Пры інверсійным парадку слоў, калі рэма знаходзіцца на першым месцы і вымаўляецца пад націскам, назоўнік набывае няпэўнае значэнне:

...Дзень вітаць,

***Сена** пражытага варушыць* (Р. Барадулін) [9].

Інверсійны парадак слоў надае большую няпэўнасць назоўніку і перадае значэнне ўзмацнення — ‘выключна *дзень*, *сена*’.

Аднак акцэнтна выдзяляцца могуць назоўнікі, якія маюць пэўнае значэнне:

*Усё адбылося з **праху**, І вернецца ў **прах** усё* (Р. Барадулін) [9].

Паўтарэнне назоўніка з акцэнтным выдзяленнем (з *праху* — у *прах*) выкарыстоўваецца для стварэння большай эмацыйнасці, пераканаўчасці. Пры гэтым назоўнік набывае пэўнае значэнне.

У сказах з кантрастыўнай інтанацыяй таксама акцэнтна выдзеленым можа быць пэўнае імя:

*Усе цякуць у мора рэкі, А **мора** не перапаўняецца* (Р. Барадулін) [9].

Пры паўтарэнні лексемы *мора* ў другім выпадку ўзнікае акцэнтнае выдзяленне, якое выкарыстоўваецца для падкрэслівання значэння супрацьпастаўлення, неадпаведнасці таму, пра што ідзе гаворка ў першай частцы сказа.

Гэтыя прыклады сведчаць пра тое, што акцэнтнае выдзяленне можа накладацца як на пэўныя, так і на няпэўныя імёны.

Эфектыўным сродкам абазначэння аўтарскай інтанацыі ў пісьмовым тэксце з'яўляецца інтанацыйны курсіў. «Выступаючы сігналам акцэнтнага выдзялення слова, інтанацыйны курсіў з'яўляецца дадатковым ключом да інтанавання пісьмовага выказвання, дазваляючы дасведчанаму чытачу дакладней аднавіць асаблівасці інтанацыі фразы, і, дзякуючы гэтаму, лепш зразумець сэнс прачытанага» [8, с. 22]. У друкаваных тэкстах акцэнтны курсіў можа быць пазначаны курсівам, разрадкай, тоўстым шрыфтам, капіталізацыяй і г.д.

У рамане У. Караткевіча «Леаніды не вернуцца да Зямлі» гэты сродак сустракаецца вельмі часта. Акцэнтнае выдзяленне можа мець любая часціна мова. У дадзеным творы акцэнтна выдзяляюцца займеннікі (12 адзінак), прыслоўі (6 адз.), дзеясловы (4 адз.), назоўнік (1 адз.), прыметнік (1 адз.), лічэбнік (1 адз.), злучнікі (2 адз.). Найбольш частотнымі акцэнтна выдзеленымі часцінамі мовы ў рамане з'яўляюцца займеннікі, што гаворыць пра іх вялікую ролю ў стварэнні вобразнасці і экспрэсіўнасці твора. Займеннікі, як інтанацыя і парадак слоў, з'яўляюцца важным сродкам выражэння катэгорыі пэўнасці/няпэўнасці. У рамане мы можам убачыць узаемадзеянне гэтых сродкаў.

Акцэнтнае выдзяленне набываюць займеннікі, якія маюць анафарычнае значэнне. *Зоры забыталіся ў галінах, але ўнізе было цёмна. І ў гэтай цемры чалавек раптам зведаў усё, а ў сэрцы, поруч з бязмежным болем, якому ніколі не будзе канца, поруч з бязмежнай і горкай любоўю, ажывала нешта другое. Так, вядома, ва ўсім былі вінаваты **яны*** [4, с. 302]. Асабовы займеннік *яны* дасылае да папярэдняга кантэксту (*яны* — *зоры*) і выражае значэнне пэўнасці. Пры гэтым значэнне спалучаецца з акцэнтным выдзяленнем, якое надае дадатковае значэнне 'толькі яны і больш ніхто'.

Акцэнтнае выдзяленне могуць мець ўказальныя займеннікі, якія ў залежнасці ад кантэкста становяцца катафарычнымі ці анафарычнымі. Напрыклад: ***Гэта** адбылося на чацвёрты дзень пасля размовы аб азёрах і курганах* [4, с. 297]. Займеннік *гэта* адсылае да наступнага кантэкста. Пры гэтым чытач здагадваецца, што скрываецца за лексмай *гэта*, але цалкам семантычнае напаўненне гэтай лексемы раскрываецца пазней. Акцэнтнае выдзяленне займенніка надае дадатковае значэнне 'штосьці вельмі важнае, нават страшнае, тое, што не хочацца называць'.

У кантэксце:

— *Барані вас маё каханне.*

<*Я ведаю.*> *Калі штосьці і ўтрымае мяне ў жыцці — дык **гэта*** [4, с. 197].

Займеннік *гэта* адсылае да папярэдняга кантэкста і набывае значэнне ‘выключна гэта’. Варта заўважыць, што ў першым выпадку акцэнтнае выдзяленне спалучаецца са значэннем няпэўнасці, а ў другім — са значэннем пэўнасці.

Займеннік *той* у спалучэнні з акцэнтным выдзяленнем (*Усё было такім, як і ў той вечар* [4, с. 266]) не проста адсылае чытачоў да папярэдняга кантэкста, але і надае дадатковае значэнне ‘вельмі важны, вядомы’.

У кантэксце *Зараз ты возьмеш назад свае словы* [4, с. 256] найбольш важнае значэнне для гаворачага набывае не дзеянне, а пэўная асоба, да якой адрасавана гэтая фраза.

Значэнне абагульненасці суб’екта і разам з тым яго пэўнасці раскрываецца ў сказах: *І выявілася, што варта было ўзяцца за справу ўсім, — і адразу знойдуцца сотні і тысячы займ прыгожых старых кніг. <...> І гуманізм вось для такіх. Каб і яны, каб усе сталі вялікімі, бо кожны аднолькава дарагі для зямлі і для мяне* [4, с. 186]. Акцэнтнае выдзяленне надае значэнне “выключна ўсе, кожны без выключэння”.

Такім чынам, акцэнтнае выдзяленне лексем, перш за ўсё, выкарыстоўваецца для ўвядзення дадатковых значэнняў, надання тэксту большай эмацыйнасці. Акцэнтнае выдзяленне можа спалучацца як з пэўным, так і з няпэўным значэннем.

Паслядоўна значэнне пэўнасці/няпэўнасці можна прасачыць толькі ў сказах з нейтральным фразавым націскам. У гэтым выпадку на няпэўны намінацы, які знаходзіцца ў канцы сказа ў рэматычнай пазіцыі, падае фразавы націск, а на пэўны намінацы ў тэматычнай пазіцыі, які знаходзіцца на пачатку сказа, фразавы націск не падае.

ЛІТАРАТУРА

1. Алехина, М.И. Категория определенности-неопределенности предмета в современном русском языке: автореферат на соискание ученой степени к-та филол. наук. — М., 1975.
2. Бельский, А. В. Интонация как средство детерминирования и предикторирования в русском литературном языке// Исследования по синтаксису литературного языка: сб. ст. / АН СССР. — М., 1956. — С. 190–192.
3. Гладков, В. Семантика и выражение определенности/неопределенности // Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива. Определенность / неопределенность; под ред. А.В. Бондарко. — СПб., 1992. — С. 232–266.
4. Караткевіч, У.С. Нельга забыць. Раман амаль што сентыментальны. — Минск, 1982.
5. Николаева, Т. М. От звука к тексту: Человек и язык. Язык: разгадки и загадки. Язык и текст. — М.; Кошелев, 2000.
6. Поспелов, Н.С. О синтаксическом выражении категории определенности — неопределенности в современном русском языке // Исследования по современному русскому языку: сб. статей, посвящ. памяти проф. Е.М. Галкиной-Федорук / под ред. проф. Т.П. Лаптева и доц. А.А. Камыниной. — М., 1970. — С. 182–189.
7. Фурсенко, Д. И. Порядок слов как одно из средств выражения неопределенности имени существительного // Русский язык за рубежом. — 1970. — № 4. — С. 68–72.

8. Яковенко А. А. Участие шрифтовых выделений в просодическом оформлении текста // Вестник ОГУ. — 2006. — № 13. — С. 21–22.
9. Літрадыё [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://litradio.by/fanateka/114-rygor-baradulin.html>. — Дата доступу: 01.03.2016 г.
10. Літрадыё [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://litradio.by/fanateka/560-genadz-burakn.html>. — Дата доступу: 01.03.2016.